

## КЪРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ЖАЗМАСЫНЫ ТАРЫХЫ

**Гузеланы Магомедни жашы Жамал**, филология илмуланы доктору, профессор, къарачай-малкъар тил секторну тамата илму къуллукъчусу, Федерал къырал бюджет илму учреждение «Федерал илму ара «Россейни илму арасыны Къабарты-малкъар илму арасыны» филиалы Гуманитар тинтиуле бардыргъан институт, kbigi@mail.ru

**Махийланы Хамангерийни къызы Людмила**, филология илмуланы кандидаты, доцент, къарачай-малкъар тил секторну тамата илму къуллукъчусу, Федерал къырал бюджет илму учреждение «Федерал илму ара «Россейни илму арасыны Къабарты-малкъар илму арасыны» филиалы Гуманитар тинтиуле бардыргъан институт, liudmila.makhiieva@mail.ru

Статьяда къарачай-малкъар тилни жазмасыны тарыхына къаралады. Малкъар жазма, башха кѣп миллетлени жазмаларыча таууш (фонема) – харф (графема) жазмады. История памятникеде тюбеген бир къауум затла шагъатлыкъ этгенге кѣре, къарачай-малкъар халкъны жазмасы алгъа арап графика бла (1922–1924 жыллагъа дери) ц диалекте жазылгъанды, бир минг тогъуз жюз жыйырма тѣртюнчю жылда къарачай-малкъар халкъы арап графикадан латин графикагъа кѣчеди. Биринчи латин харфланы болушлугъу бла къарачай-малкъар алфавитни Алийланы У.Д. жарашдыргъанды.

Болсада жылдан-жылгъа къарачай-малкъар тил айный, ъсе баргъаны себепли, тилге жангы сѣзле орус тилни юсю бла келе башлайдыла. Тилде алгъын жюриюмеген тауушла чыгъадыла. Ол зат а, тилни фонетика къурамы тюрленнгенин ачыкълай, алфавитге жангы харфла къошаргъа кереклисин кѣргюзтеди. Аны бла байламлы бир минг тогъуз жюз отуз алтынчы (1936) жылда къарачайлыла, малкъарлыла да Шимал Кавказны талай халкъы бла бирге латин алфавитден орус алфавитге кѣчедиле. Алай, жарсыугъа, орус алфавитге кѣчгенде, малкъарлыла бла къарачайлыла бир бирлеринден башхаракъ алфавитлеге кѣчедиле. Ол башхалыкъ орус тилде жюриютюлмеген юч тауушну белгилеудеди: *нг* (*нь*), *жс* (*дж*), *у* (*къысха у*). Кергисин айтханда, бу юч харф ючюн къарачай эм малкъар алфавитлени бир бирден башха этерге кереклиси жокъ эди. Бусагъатда, къарачайлыла бир минг тогъуз жюз алтмыш тѣртюнчю жылда, малкъарлыла уа бир минг тогъуз жюз токъсан биринчи жылда басмаланнган орфографияланы хайырланадыла. Къарачай эм малкъар халкъланы тиллери бир болгъаны себепли, алфавитлеринде, орфографияларында да энчилик болмазгъа керекди. Бу кемчиликлени кетерирге кереклиси баямды

**Баш магъаналы сѣзле:** жазма, графика, алфавит, тюз жазыу (орфография), магъаналы кезиуле, бирикген проект.

Белгилисича, бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил эки формада жюриюдю: сѣлешуу эм жазыу. Тилни сѣлешуу формасы – ол эшитилген, айтылгъан формасыды, асламысында сѣлешген заманда ушакъда хайырланылады, жазыу формасы уа – кѣрюннген, жазылгъан белгиледен къуралады. Башхача айтханда, харфла тауушланы жазмада белгилеридиле. Харфла уллула эм гитчеле, басмагъа урулгъанла эм къол бла жазылгъанла боладыла.

Сѣлешууну жазмада кѣргюзтюу амалланы барысына да графика дейдиле. «Графика» грек тилден келген сѣздю. Бизни тилге аны магъанасы «жазма» деген сѣз бла кѣчюрюлгенди.

Къарачай-малкъар жазманы мурдору таууш жорукъгъа таянады. Хар тауушну эм таууш бирлешни кѣргюзтюр ючюн, тилде энчи графика белгиле (басымны белгиси, тыйгъыч белгиле, дефис, скобка, кавычка, апостроф) дагъыда башха

белгиле эм харфла хайырланыладыла. Ала барысы да бирге къарачай-малкъар жазманы мурдорун къурайдыла. Графиканы къуллугъу тауушланы эм таууш бирлешлени харфла бла белгилеудю. Сёзню тил илмуну излемлерине кёре, тауушланы харфла къалай белгилениулерине, сёзлени къалай жазаргъа кереклисине орфографияда къаралады.

Орфография (грек сёзледен къуалгъанды: *orfho* «тюз» эм *grapho* «жазама») кеси да сёзлени тюз жазылуларында бирчалыкъны жалчытыргъа жорукъланы тинтиучю эм жарашдырыучу тил билимни бёлюмюдю. Къарачай-малкъар тилни баш жоругъу морфология жорукъду.

Къарачай-малкъар тилде хайырланылгъан харфланы барысын да бирге бир энчи жорукъгъа кёре тизилиулерине алфавит дейдиле. «Алфавит» деген термин къарачай-малкъар тил билимге, орус тилни юсю бла грек тилден киргенди. Кеси да, грек тилни алфавитини «*альфа*» эм «*вита*» деген биринчи эки харфыны атларындан къуралгъанды.

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилни алфавитини мурдорун орус графика (жазма) къурагъанды. Къарачай-малкъар алфавитни харфлары отуз жети (37) боладыла (КЪМТГ 1966: 41) эм юч къауумгъа юлешинедиле: ачыкълагъа – ала ондула, къысыкълагъа – ала жыйырма бешдиле, эки харф (ь, ъ) ачыкълагъа, къысыкълагъа да къошулмаидыла, тилде кеслери алларына бир тюрю тауушну да белгилемейдиле.

Илму шартлагъа кёре, къарачайлыла бла малкъарлыланы ата-бабалары руна жазма бла бирге арап графиканы да хайырланнгандыла. Арап жазманы биринчи шагъатына Къарачайда Тёбен Архыз городищеде табылгъан гыйы таш саналады [Байчоров 1982]. Ол ташны жазыу **ц** диалектде арап харфла бла жазылгъанды. Аны юсюнден А.И. Лавров былай жазады: «Оказалось, что надпись ... на верхне-балкарском цокающем диалекте является важным источником истории Балкарии и представляет собой единственный сохранившийся памятник письменности на карачаево-балкарском языке в XVIII в. ...» [Лавров 1969: 109].

Белгилисича, XX ёмюрге дери арап алфавит бла дин ахлусу адамладан къалгъанлары, аланы да кёбюсю окъугъанларын ангыламагъандыла, хайырланмагъандыла, нек дегенде жазмадан ангылаулары терен болмагъанды.

Арап жазма бла къарачайлыла, малкъарлыла да бир минг тогъуз жюз жыйырма алтынчы жылгъа дери хайырланнгандыла.

Ол жыллада, тилибизни арап харфланы мурдорунда къуралгъан алфавитин (31 харфдан) Акъбайланы Исмаил жарашдыргъанды. Ол алфавитни мурдорунда аны «Воспоминания о пророке» деген уллу миф поэмасы басманнганды (Темирхан-Шура, 1914).

Къарачай-малкъар тилни тауушларыны барысын да арап харфла бла белгилерге онг болмагъаны, бир харф сёзню тюрю-тюрю жерлеринде башха-башха тауушланы билдиргени, жазгъан да солдан оннга этилгени себепли, адамла арап алфавитге къыйналып юйрене эдиле. Ол себепден алимле тау халкъланы тиллерин тинтирге, жазмаларын башха халкъланы алфавитлерине жууукъ этерге онгла излегендиле. Аллай алфавитге алимле латин алфавитни санагъандыла.

Къарачай халкъны жарыкъландырыучусу Алийланы У.Дж. латин графиканы мурдоруна таяннган къарачай алфавитни проектин бир минг тогъуз жюз жыйырманчы жылда хазырлайды. Харфлыкъны ара шахарда алимлени уллу жыйылыуларында сюзгенден сора, анга талай тюрлениуле этиледиле, андан сора аны бла хайырланыргъа жарарыгъы белгиленнгенден сора, къарачай элифле жангыртылып басманнгандыла [Алийланы У. 1924].

Латин графиканы мурдорунда жарашдырылгъан алфавит отуз эки харфдан къуралгъанды: сегиз ачыкъ, жыйырма төрт къысыкъдан. Латин жазмагъа малкъарлыла къарачайлыладан алгъа (1924-чю жыл) кёчгендиле, къабыл а ол бир жылдан сора этилгенди.

Латин жазманы мурдорунда бириккен кырачай-малкыар алфавит бир минг тогуз жюз жыйырма алтынчы жыл кыбыл этилгенди. Ол бир минг тогуз жюз отуз жетинчи жылга дери эки миллетни да жазыу ишлерин жалчытып турганды. Сотталаны А.Х. белгилегенге кере, «латинский алфавит, действовавший с 1924-го по 1936 г. сыграл положительную роль в создании базы для дальнейшего развития карачаево-балкарского языка» [Соттаев 1972: 89].

Латин алфавит бла школлага харфлыкыла бла дерсликле, «Кырачалкы» газет, назму жыйымдыкыла дагыда башха затла басмалангандыла. Алайды да, халкыны тарыхында, айныуунда латин алфавитни магъанасы уллу болганды.

Болсада кюнден-кюннге айный, байыгы баргъан тилибизни латин жазманы онглары да, тийишлисича жалчыталмагандыла. Башха тилледеча, кырачай-малкыар тилге да орус тилни юсю бла кеп жангы сезле киредиле. Аны бла байламлы тилни фонетика кырамы тюрленеди, жангы харфла алфавитге кышуладыла. Ол затланы эге алып, малкыарлыла бир минг тогуз жюз отуз жетинчи, кырачайлыла уа бир минг тогуз жюз отуз сегизинчи жылда орус алфавитге кечедиле.

Илму шартлагы кере, кырачай-малкыар тилни орус алфавити тюрленмей турмаганды. Сез ючюн, орус алфавитге кечгенде малкыарлыла *ж, нг, у* кырачайлыла уа *дж, кь, у* (кысыха *у*) харфланы жюрютгендиле. Алтмышынчы – алтмыш тюртюнчю жылда бусагыатдагы *гь, кь, нг, дж, у* кысыкылары орунларына *г, к, н, ж, у* харфла жюрютюлгендиле. Ачык харфланы ызларындан келген *йа, йо, йэ, йу* тауушла экилеринде да, экишер харф бла белгиленгендиле: *ойун, кьойун, айкак, шуйох, сюйэк* д.б., бусагыатда ала бирер харф бла (*я, ё, ю, е*) жазыладыла: *кьоюн, аякь, оюн, шуйёх, сюек* д.б.

Бир минг тогуз жюз отуз экинчи жылга дери кырачайлыла, малкыарлыла да жазыу ишлерин орфография (тюз жазыу) жорукьсуз эшитиленирича жазгандыла. Тилибизни орфографиясыны биринчи проектин орус тюрколог А.К. Боровков жарашдырганды [Боровков 1932: 37–55], алай ол кыбыл этилмегенди. Болсада кырачай-малкыар тилде жыйырма алты жыл аны бла хайырлангандыла. Бир минг тогуз жюз алтмыш биринчи жыл орфография жорукьланы биринчи жыйымдыгы басмаланады. Аны бла кырачайлыла бла малкыарлыла юч жыл хайырлангандыла.

Орфография жорукьланы жыйымдыгы бир кесек тюрлендирилип жангыдан басмаланады (1964). Жыйырманчы емюрню жетмишинчи жылларына дери Малкыарда, Кырачайда да аны бла хайырлангандыла. Малкыарлыла *дж* харфны жюрютюрге унамай тохтаидыла, аны ючюн жангыдан «Малкыар тилни орфография эм пунктуациясы» жарашдырылады [Безюланы А.Ю., Жаболаны М.Т. 1970]. Бу жорукьланы жыйымдыгы сезлени жазыуда чюйреликлени кетералмаганды. Аланы кетерирге, илму мурдорга таяндырып, бир минг тогуз жюз жетмиш сегизинчи жыл орфографияны жангы жорукьларыны проектин белгили тюркологла Ахматланы И. бла Гузеланы Ж. жарашдырадыла. Ол жыл «Проект» газетде басмаланады [Коммунизмге жол 1978]. Аны алимле, жазыучула, устазла, журналистле онюч жылны ичинде бир ненча кере сюзедиле, жорукьла тюрлендирилип, игилендирилип, халкь кыбыл кергенден сора, сезлени жазылыулары морфология жорукьга келишдирилип кыбыл этиледиле.

Бююнлюкде да кырачайлыла бир минг тогуз жюз алтмыш тюртюнчю жыл Кырачай-Черкесияны бла Кыбарты-Малкыарны илму-излем институтларыны кырачай, малкыар тил белюмлерини алимлери жарашдыргъан жорукьла бла хайырланадыла. Малкыар тилде сезлени жазылыулары уа, Ахматланы И.Х. бла Гузеланы Ж.М. жарашдыргъан, бир минг тогуз жюз токьсан биринчи жылда басмаланган «Малкыар тилни орфография эм пунктуация жорукьларына» келишеди [Ахматланы И.Х., Гузеланы Ж.М. 1991].

Кырачайлыла бла малкыарлыланы тиллери бир болганы себепли, жазмалары да бирча болурга керегине ишек жокьду. Жарсыуга ол иш толу жалчытылмаганды.

Алимле эки миллет да хайырланырча амалла излейдиле, комиссияла къураладыла. Алай бюгюнлюкде бир къауум сылтауну хатасындан жазмабызны бир этерик проект къабыл этилмей турады.

### Список сокращений

КЪМТГ – Къарачай-малкъар тилни грамматикасы.

### Хайырланылгъан литература

1. Акбаев И. Ана тили. Тифлис, 1916.
2. Акбаев И.Я. Воспоминания о пророке. Темирхан-Шура, 1914.
3. Алиев У.Дж. Карачаево-балкарская грамматика (горско-тюркский язык). Кисловодск: Крайнаиздат, 1930. 197 с + 1 таблица.
4. Алийланы У. Жангы къарачай элиблери. М., 1924.
5. Ахматланы И.Х., Гузеланы Ж.М. Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукълары. Нальчик: Нарт, 1991 220 б.
6. Бёзюланы А.Ю., Жаболаны М.Т. Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы. Нальчик, 1970. 192 с.
7. Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989. 294 с.
8. Боровков А.Н. Карачаево-балкарский язык // Яфетический сборник. Т. 7. Л., 1932. С. 37–55.
9. «Коммунизмге жол» газет, 1978 ж. 19 июль.
10. Къарачай-малкъар тилни грамматикасы (Фонетика. Морфология. Синтаксис). Нальчик: Къабарты-малкъар китап басма, 1966. 399 б.
11. Лавров Л.И. Карачай и Балкария до 30-х годов XIX в. // Кавказский этнографический сборник. Вып. 4. М., 1969. С. 105–109.
12. Соттаев А.Х. Пути совершенствования и унификации алфавита карачаево-балкарского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков в СССР. М., 1972. С. 88–92.

## ИСТОРИЯ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

**Гузев Жамал Магомедович**, доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник сектора карачаево-балкарского языка Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), kbigi@mail.ru

**Махиева Людмила Хамангериевна**, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник сектора карачаево-балкарского языка Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), liudmila.makhiieva@mail.ru

В настоящей статье рассматривается история карачаево-балкарской письменности. Отмечается, что проблема письменной культуры одна из самых актуальных. Актуальность исследования обусловлена также отсутствием единого карачаево-балкарского алфавита и орфографии, учитывая, что литературный язык балкарцев и карачаевцев – один.

Если подходить хронологически, дореволюционное формирование истории письма исследуемого языка имеет три периода: 1) руническое письмо; 2) арабописьменные памятники; издания на арабо-графической основе.

Как и многие тюркские языки фактически карачаево-балкарский язык (в своей письменной форме) сложился в послеоктябрьский период и прошел три основных этапа: на арабографической (1914–1926); лагинской (1926–1938) и русской (1937–1938) графических основах.

С 1938 года карачаево-балкарский язык использует письменность на основе кириллицы. При переходе на алфавит (на русской основе), карачаевцы и балкарцы приняли разные орфографии.

Несмотря на то, что в 1964 году было решение о едином карачаево-балкарском алфавите, как свидетельствует языковая практика, не учитывая эти решения, балкарцы до сих пор пользуются своим алфавитом, принятым в 1937 году. В этой связи назрела необходимость унификации алфавита и орфографии в соответствии с проблемами единого карачаево-балкарского языка. Принимая во внимание, что в первой «Карачаево-балкарской грамматике» (1930) У.Дж. Алиев доказал, что язык карачаевцев и балкарцев один и тот же.

В этой работе требуется тесная консолидация лингвистов – балкарцев, карачаевцев в подготовке детально проработанного единого проекта по усовершенствованию алфавита и орфографии карачаево-балкарского языка. Опыт показывает, что путем добровольной договоренности добиться единого алфавита карачаево-балкарского языка невозможно. Поэтому для радикального урегулирования данного вопроса требуется решение административных структур.

Результаты исследования могут быть использованы в написании нормативной грамматики карачаево-балкарского языка, а также в практике вузов и общеобразовательных школ.

**Ключевые слова:** письменность, графика, алфавит, орфография, основные периоды, единый проект.

## THE HISTORY OF THE KARACHAY-BALKAR WRITING

**Guzeev Zhamal Magomedovich**, Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher of the Karachay-Balkarian Language Sector of Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), kbigi@mail.ru

**Makhieva Lyudmila Hamangerievna**, Candidate of Philology, Associate Professor, Leading Researcher of the Karachay-Balkarian Language Sector of Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), liudmila.makhieva@mail.ru

This article examines the history of the Karachai-Balkarian writing system. It is noted that the problem of written culture is one of the most urgent. The relevance of the study is also due to the lack of a single Karachai-Balkarian alphabet and spelling, given that the literary language of the Balkars and Karachais is one.

If you approach chronologically, the pre-revolutionary formation of the history of writing of the studied language has three periods: 1) runic writing; 2) Arabic-written monuments; editions on the Arabic-graphic basis.

Like many Turkic languages, in fact, the Karachai-Balkarian language (in its written form) developed in the post-October period and went through three main stages: in the Arabographic (1914-1926); Latin (1926–1938) and Russian (1937–1938) graphic bases.

Since 1938, the Karachay-Balkarian language has been using a writing based on the Cyrillic alphabet. When switching to the alphabet (on a Russian basis), Karachais and Balkars adopted different spellings.

Despite the fact that in 1964 there was a decision on a unified Karachai-Balkar alphabet, as evidenced by the language practice, without taking into account these decisions, the Balkars still use their own alphabet adopted in 1937. In this regard, there is a need to unify the alphabet and spelling in accordance with the problems of a single Karachai-Balkarian language. Taking into account that in the first “Karachay-Balkarian grammar” (1930) W.J. Aliyev proved that the language of the Karachais and the Balkars is the same.

This work requires close consolidation of linguists – Balkars, Karachais in the preparation of a detailed unified project to improve the alphabet and spelling of the Karachai-Balkarian language. Experience shows that it is impossible to achieve a single alphabet of the Karachai-Balkar language by voluntary agreement. Therefore, a radical solution to this issue requires a solution of administrative structures.

The research results can be used in writing the normative grammar of the Karachevo-Balkarian language, as well as in the practice of universities and secondary schools.

**Keywords:** writing, graphics, alphabet, spelling, main periods, single project.